

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ЖИВОТА И РАДА АРХИТЕКТЕ ЈЕЛИСАВЕТЕ НАЧИЋ (1878—1955)

Јелисавета Начић је београдско дете и превасходно београдски архитекта. Рођена је у Београду 31. децембра 1878. године.¹ Отац јој је био трговац на велико, родом из Пожаревца, одакле је и дошао у Београд.² Оженио се кћерком Јована Савића, управника Управе фондова, чија је жена била из породице Ичко. Имао је дванаесторо деце, међу којима је Јелисавета била једна од најмлађих. До првог светског рата деветоро деце је умрло, троје као мали, а шесторо као млади од туберкулозе. Осим Јелисавете дуже су живели син Јован, који је радио у Министарству саобраћаја, и једна кћи. Брат Јелисавете Начић се није женио нити сестра удавала, а ниједан од њих није завршио факултет. Отац је пре првог светског рата пропао као трговац, а затим умро, док је мајка живела до 1928. године. Имали су приземну кућу у којој су становали, у Влајковићевој улици 9, до угла Косовске, између данашњих улица Моше Пијаде и Косовске.³

Основну школу и Гимназију Јелисавета Начић је учила у Београду, где се истицала као одлична ученица. У време када је матурирала, 1896. године, отворен је Архитектонски одсек Техничког факултета Велике школе у Београду. Од свих својих вршњакиња у Србији била је једина која се одлучила да студира архитектуру, и тако постала родоначелник касније све бројнијим генерацијама српских жена архитекта.

Свакако није било лако одлучити се на такве студије, у време када се у малој

Србији сматрало да жена не би требало уопште да ради, а ако ради да може бити само учитељица или наставница. Не би требало заборавити да су се прве две жене уписале на Велику школу тек 1887, и то, разуме се, на Филозофски факултет. Већи број жена почео се уписивати на Београдски универзитет 1909, када је изашла прва генерација матуранткиња из београдске Прве женске гимназије.⁴

Дипломирала је у року, септембра 1900. године, са првом генерацијом архитеката школованих у Београду.⁵ На факултету је била одличан студент, те је одмах по завршетку студија примљена за цртача Министарства грађевина у Београду, где је 1902. положила државни испит за архитекту. Међутим, прилике су биле такве да жена није могла постати указни чиновник, због захтева да такав чиновник мора имати одслужени војни рок. Према речима њене кћери, Јелисавета Начић је чак подносила молбу да служи војску, али ништа није помогло да остане у Министарству грађевина, и 1903. је морала да пређе у Београдску општину, где је непрекидно радила до 1916. године.⁶

Радни век Јелисавете Начић на стручном плану завршио се њеним одласком у логор, у Нежидер, у току првог светског рата. Од почетка рата до одласка у логор радила је на рашчишћавању рушевина по Београду. Није хтела да служи непријатељу, па је друге стручне послове одбијала. Њена кћи каже да се она у том периоду бавила и трговином. Наводи и директан

разлог одласка Јелисавете Начић у логор. Окупатор је на некоме складишту нашао славолук који је Ј. Начић пројектовала на Теразијама у част повратка српске војске из балканских ратова, на којем је стајао натпис: „Још има неослобођених Срба“. Због тога је била ухапшена, а затим послата у логор у Нежидер (Мађарска) 1916. године.

1. — Архитекта Јелисавета Начић.
1. — Architectress Jelisaveta Nacić.

О боравку Јелисавете Начић у нежидерском логору добила сам податке од Софије Таназевић, која је неко време била са њом у логору.⁷ Добро се сећала Јелисавете Начић, крупне, лепе, црномањасте девојке, коју је у логору затекла. Ј. Начић је била школска другарица њенога вереника Ивана Таназевића, те је од ње први пут и чула да јој је вереник жив и да је избегао из Србије. Софија је била у истој

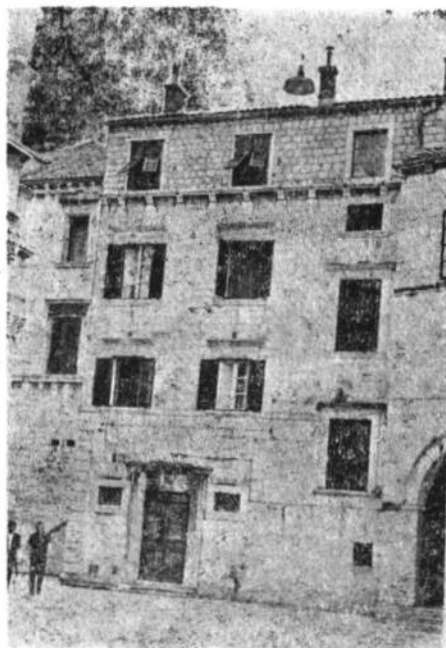
соби са Ј. Начић и још петнаестак девојка из разних крајева Србије, Босне и Црне Горе. Као старија од осталих, Ј. Начић је била шеф собе и имала најбољи кревет поред прозора. Као архитекта, била је ангажована у логору да изради скицу за неки споменик са орлом, после чега је добила засебну малу собу у коју се улазило из кухиње. У заједничкој соби био је велики сто, где су девојке могле примати посете. Софија Таназевић се сећа неких посетилаца, Глигорија Божовића и Луке Лукаја. Лукаји је био професор, интерниран у Нежидер из Приштине. Према њеним речима, Лукаји се по свему издвајао од осталих интернираца. Имао је тада око четрдесет година и био стасит и леп човек културног опхођења. Софија је на интервенцију отишла из логора после десет месеци, а у логору је оставила Јелисавету Начић. Вративши се кући, дописивала се са другарицама из логора. Тако су јој оне једнога дана јавиле сензационалну вест, да се Јелисавета Начић у логору удала за Луку Лукаја и да је у логору 1917. године родила кћерку. Ово се у потпуности слаже са казивањима саме кћери, која је до данас сачувала венчаницу својих родитеља из Нежидера. Мало је необично да се у логору могло обавити венчање, али Софија Таназевић каже да је живот у логору био доста слободан. Могло се, на пример, дописивати са познаницима из свих крајева света, а могле су се наручивати и потребне ствари из других места.

Кћерка Јелисавете Начић и Луке Лукаја описује доста занимљив живот свога оца. Био је из сеоске породице, из села у околини Скадра, где му се отац бавио гајењем оваца и продајом оваца и вуне. Касније је прешао у Скопље где му је рођен најстарији син Лука. Лука је био живе природе на оца, док му је мајка била тиха жена. Када је Луки било дванаест година изгорела им је кућа у Скопљу, а убрзо је и отац умро. Лука је престао да иде у школу и пошао странпутицом. После једног незгодног инцидента мајка се обратила своме брату, бискупу у Трсту, који је израдио да Лука буде примљен у језуитску школу у Бечу. Тамо је изазвао побуну ђака због лоше исхране, па је истеран из школе. Пребацили су га у гимназију, коју је завршио, а затим се уписао на факул-

тет. Студирао је језике и дипломирао. Још као гимназијалац почео се бавити политиком. Одлазио је у Албанију као члан покрета отпора против Турака, био је у младотурском покрету и више пута хапшен. Први светски рат га је затекао као инспектора аустроугарских школа на Косову, у Косовској Митровици. Почео је да помаже Србији, па је ухваћен и интерниран у Нечидер. Ту се упознао са Јелисаветом Начић и њоме оженио. Обоје су пуштени из логора пред крај рата на интервенцију Лукакијевог ујака, бискупа у Трсту. После рата је био у влади Есад-паше, а учествовао је и на Мировној конференцији. Био је за Балкански савез и за Југославију. Учествовао је у герилским борбама у току послератних превирања у Албанији, те је често путовао између Албаније и Југославије. Дефинитивно је емигрирао у Југославију 1928, када је Албанија постала краљевина са краљем Зогуом на челу. За време свога живота у Југославији није био запослен, а кћи каже да је био бoемске и несталне природе. Умро је 1947. године.⁸ Према др арх. Милану Главинићу, Лука Лукаји је био бег и врло богат човек са великим имањима у Албанији.⁹

Јелисавета Начић је, према сведочанству кћерке, дошла после рата код мајке у Београд и једно кратко време била запослена. Међутим, дете је добило запаљење плућа, па је лекар препоручио одлазак на море. Отишла је у пролеће 1919. са мужем и дететом у Сребрно. Решили су да тамо купе кућу и настане се.¹⁰ Нешто касније су прешли у Дубровник, који је Лукаји одговарао као средокраћа између Албаније и Београда. Жени није дозволио да ради, тако да се Јелисавета Начић у Дубровнику бавила само домаћим пословима и неговањем детета, али је и путовала. После другог светског рата кћерка се удала и добила такође кћерку, тако да је Јелисавета Начић однеговала и своју унуку. Карактеристична је за Јелисавету Начић и једна изјава њене унуке као мале девојчице: „Мама је конференција, тата је синдикат, а бака је радник“. После другог светског рата и мужевљеве смрти тражила је пензију, али је тек после њене смрти дошло решење да је молба одбијена.¹¹ Увек је жалила за Београдом и желела да у њему живи. Умрла је после десетодневне болести и на-

глог попуштања целог организма, 6. маја 1955. у Дубровнику, у кући у којој је становала, Бунићева пољана бр. 1 (сл. 2). Сахрањена је на дубровачком гробљу, у туђој гробници, без натписа.¹² Поводом десетогодишњице њене смрти „Политика“ је објавила напис о овој нашој храброј и изузетној жени.¹³

2. — Кућа у Дубровнику, Бунићева пољана бр. 1, у којој је живела и умрла Јелисавета Начић (Снимила Д. Ђурић-Замоло јуна 1970. г.)

2. — The house in Dubrovnik, Bunjeva Poljana No. 1 in which Ieknsaveta Načić lived and died (photo by D. Đurić-Zamolo, June 1970).

Важна је чињеница да се о Јелисавети Начић писало још док је активно радила. Њен кратак животопис и попис најважнијих њених остварења објавио је алманах „Српкиња“ 1913, под именом под којим су је тада највише знали, Џаја Начићева. „У Београду, где има врло спремних и ваљаних архитеката, гђица Ц. Начићева заузима веома видно и угледно место... Гђица Начићева располаже са великом спремом у својој струци, вредна је и савесна у послу, и сви који је познају уверени

су да ће на пољу свога рада постићи још више великих успеха.¹⁴ И према речима архитекте др Милана Главинића, који је лично познавао Јелисавету Начић и који је син инжењера Косте Главинића, председника Београдске општине у време када је Ј. Начић радила у Општини, она је „сма-трана за врло способног архитекту.“

Први озбиљнији рад о архитектонској делатности Јелисавете Начић написао је 1956. архитекта Милан Минић, на основу разговора са Јелисаветом Начић лично, и на основу проверавања и допуна према исказима њених савременика и другова са факултета.¹⁵ Други значајнији рад о Јелисавети Начић објавио је Зборник за ликовне уметности, у књ. 19. Оливера Ножић је нашла нове податке о неким изведеним пројектима Ј. Начић и као историчар уметности извршила стилску анализу фасада њених грађевина. Рад који се сада објављује, поред напред изложених, до сада непознатих података о животном путу Ј. Начић, даје и нове податке о неким њеним остварењима, а аутор рада, као архитекта, анализира основе и распореде маса њених зграда.

КОНКУРСНИ ПРОЈЕКАТ ЗА ЦРКВУ У ТОПОЛИ

Јелисавета Начић је убрзо пошто је положила државни испит и запослила се у Београдској општини, учествовала на конкурс за нову цркву у Тополи. Конкурс је расписан 1. децембра 1903. године, а рок за предају радова био је кратак, свега два месеца, 1. фебруара 1904, с тим што је рок да се усвојена скица разради одређен за 1. мај 1904. године. Услов је био да црква буде саграђена на традиционалан начин, у српско-византијском стилу. На конкурс су учествовали углавном сви водећи архитекти Србије, изузимајући оне који су одређени за чланове жирија: Михаило Валтровић, Андра Стевановић и Драгутин Ђорђевић. На конкурс је приспело 18 радова, а међу ауторима који су учествовали били су: Никола Несторовић, Владимир Поповић, Димитрије Т. Леко, Душан Живановић, Светозар Ивачковић, Јелисавета Начић и др. Прву награду добио је Никола Несторовић, другу Влада Поповић, а трећу Јелисавета Начић. Организована је

изложба конкурсних радова, а били су и критички приказани.¹⁶ У своме познатом раду о српској архитектури до првог светског рата, Никола Несторовић говори о овоме конкурс,¹⁷ али је занимљиво да је навео само добитнике прве и друге награде, док чињеницу да је Јелисавета Начић добила трећу сазнајемо из поменутог алманаха „Српкиња“.¹⁸ Иначе Н. Несторовић у своме поменутом раду нигде не помиње Јелисавету Начић, што може бити одраз његових схватања о жени интелектуалцу и ствараоцу. Међутим, ако размотримо све учеснике на конкурс за цркву у Тополи, морамо утврдити велику храброст ове младе девојке да се ухвати у коштац са таквим личностима из своје струке. Када схватимо и ко је остао иза ње, без награде, као што су Димитрије Т. Леко, Душан Живановић и Светозар Ивачковић, морамо се дивити пре свега знању Јелисавете Начић, стеченом само у тадашњој српској средини, таленту и енергији овог нашег доајена међу женама архитектама Србије.

Због свега тога, ово њено учешће на конкурс за цркву у Тополи издвајам из осталих њених радова и сматрам највећим успехом у њеној каријери архитекте, мада она то не помиње у разговору са архитектом Минићем педесет година касније.¹⁹ Није познато да ли је учествовала и на другим конкурсима.

ОСНОВНА ШКОЛА КОД САБОРНЕ ЦРКВЕ

Најзначајније и најбоље архитектонско остварење Јелисавете Начић јесте зграда Основне школе код Саборне цркве „Краља Петра I“, данас Основна школа „Браћа Рибар“ у Улици 7. јула бр. 7, угао Грачаничке улице (сл. 4).²⁰ На простору на којем је подигнута нова зграда, раније је била стара школа и зграда Читалишта београдског са приземљем и спратом, саграђена почетком четрдесетих година 19. века.²¹

Оригинални планови школе нису сачувани, те се за годину изградње школе узимала 1906. година. Међутим, школа је у то време била у изградњи, а почела је да служи тек у јесен 1907, што се убудуће мора узети као година њене изградње. Наиме, „Политика“ је 24. септембра 1907. објави-

ла следећу вест: „Јуче је било освећење нове основне школе код Саборне цркве. Том свечаном чину присуствовао је министар просвете г. Андри Николић, председник београдске општине г. Коста Главинић и доста грађана.“²² Школа је, дакле, почела да ради у новој згради школске 1907/1908. године.

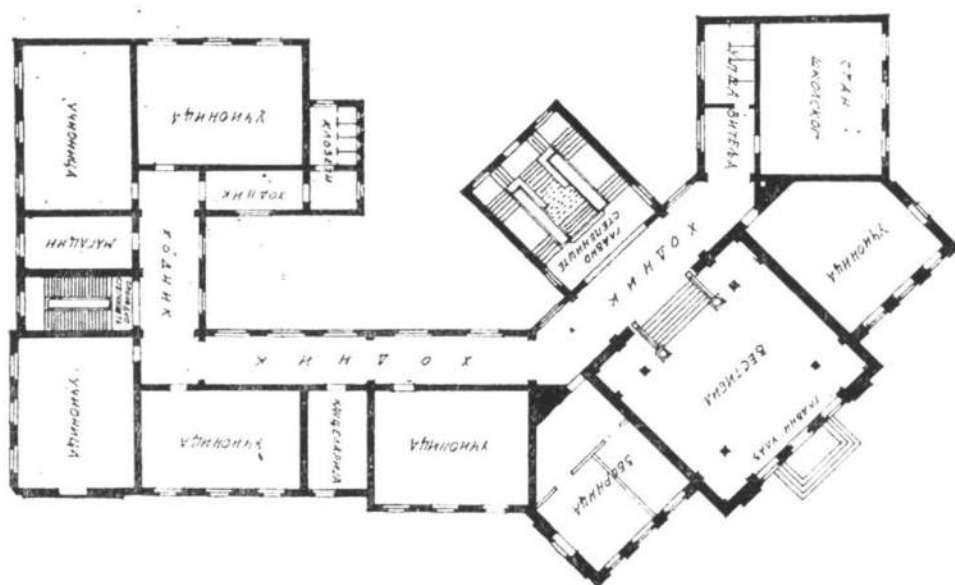
Занимљиво је да је Ј. Начић своје најбоље дело остварила на самом почетку каријере, јер ако је зграда већ била завршена 1907, она је морала добити овај пројектни задатак убрзо после запослења у Београдској општини 1903. године. Двојица наших познатих архитеката изrekli су свој суд о згради. Арх. Милан Минић је написао: „Један од најважнијих и најуспелијих јавних објеката који је Јелисавета Начић пројектовала и извела јесте Основна школа код Саборне цркве. То је срећна урбанистичка диспозиција са лепим пропорцијама у стилу модернизоване ренесансе, где се још осећа свеж утицај њеног професора Драгутина Ђорђевића.“²³ И арх. Богдан Несторовић има слично мишљење: „Решење основа и спољна композиција претпостављају најбоље остварење Ј. Начићеве, а исто тако је смишљено решење основе, која се развија по симетрали угла, са широко засеченом угаоном главном фасадом. Спољна композиција са приземљем у лакој рустици и спратом у неоренесансу, показује брижљив избор одговарајућих архитектонских елемената, који одговарају овој врсти зграда.“²⁴ Ова школа је увек, и у другим публикацијама, узимана у обзир као једно од битних успешних остварења у историји београдске архитектуре почетка 20. века.²⁵ Зграда је врло брижљиво и солидно изведена захваљујући познатом извођачу београдских грађевина Николи Виторовићу.²⁶

Желећи да овде опширније анализирам пројекат Јелисавете Начић, морам пре свега истаћи прилично неповољан терен на којем је зграда подигнута. То је доста пространо грађевинско земљиште правоугаоног облика, смештено на углу двеју улица, од којих је једна далеко већег значаја од друге. Дужа страна плаца је паралелна са главном улицом, а та дужа страна прати терен у доста великом паду. Осим тога, земљиште се налази уз порту Саборне цркве, одмах изнад ње. Требало је пре

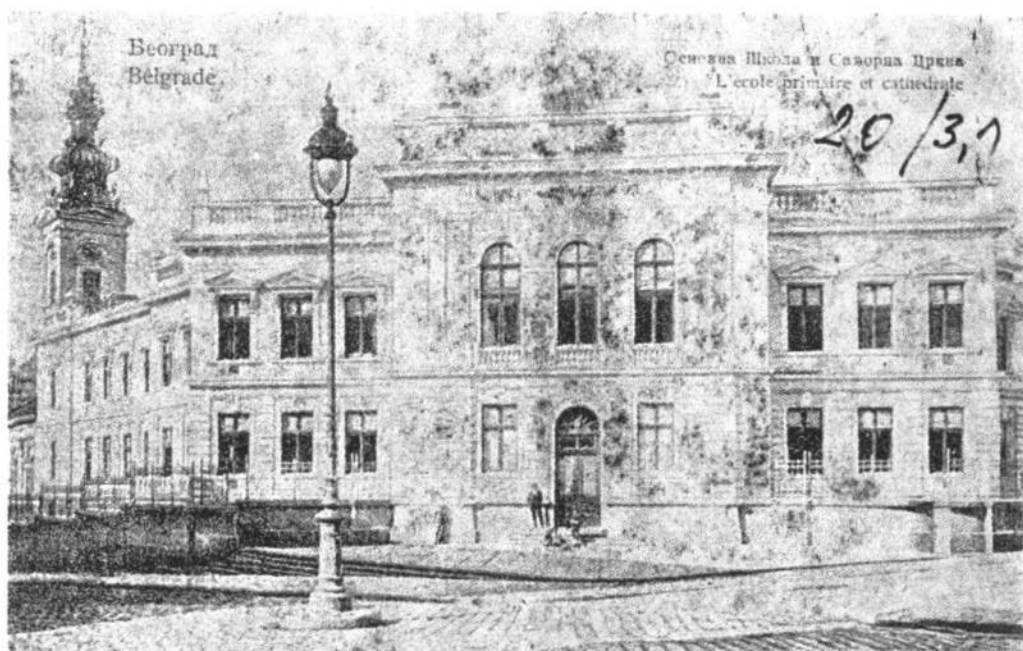
свега добро размислити о положају зграде на терену, о томе да у перспективи улице заузме истакнуто место, а ипак не закљони лепо барокни торањ цркве. Сматрам да је изабрана диспозиција зграде најбоље што се са тим земљиштем могло урадити. Иако невелике висине, зграда има доминантан положај у овоме делу улице, а са торњем Саборне цркве чини складну целину.

Изабрано је решење са дубоко засеченим углом (сл. 3 и 4), на којем је образована главна фасада зграде, симетрично решена у односу на симетралу угла двеју улица, са девет отвора у једном нивоу. Тако је лакоћа решавања основе у компактној маси, што је углавном било уобичајено, жртвована урбанистичким захтевима. Међутим, Јелисавета Начић се није уплашила од добијеног неправилног облика основе грађевине. Остварујући захтеве програма школе са дванаест учионица, свечаном двораном и осталим потребним просторијама, она је успела да све уклопи у два нивоа изнад подрума, који је у једноме делу сутерен. Иако је решење у основи академско, оно је ипак много слободније од онога које се тада примењивало. Основа је разуђена и у складу са потребом да све просторије, па и ходници, буду директно осветљени, с тим што су учионице осветљене са стране улице, а ходници из дворишта. Простор са главним монументалним трокраким степеништем излази из оквира главне масе зграде, али у унутрашњем простору чини складну целину са пространим улазним вестибилем. Ова целина је смештена око симетрале угла двеју улица. Улазни вестибил и свечана дворана изнад њега посебно су репрезентативно опремљени, са стубовима у угловима лепих великих квадратних просторија. Репрезентативност је у вестибилу потенцирана са неколико широких степеника према монументалном степеништу које води у свечану салу.

У целокупном решавању пројектног задатка осећа се слобода у постављању маса једних према другима, што означава младалачко освежење у оквиру академских правила. У таквом компоновању маса веома је успело истакнут главни део грађевине, у којем се у приземљу налази вестибил, а на спрату свечана сала. Овај део

3. — Plan of the ground-floor of the Primary School at Orthodox Chatedral Church, today »Braća Ribar«, corner of 7. Jula and Gračanička streets.

4. — Основна škola kod Saborne crkve (Muzej grada Beograda, razglednica, Ur. 6975).
4. — Primary School at Orthodox Cathedral Church (Belgrade City Museum, picture post-card, Ur. 6975).

доминира целим објектом и најбогатије је украшен ренесансним и барокним елементима. У центру овог истакнутог дела су шест отвора, по три у два реда, мало збијених један уз други, да би се са страна добила шири пуна маса коју украшавају двојни пиластри са лепим јонским капителима. Пиластри су наглашени и у приземљу и у атици плитким испадима зидне масе, који се у атици завршавају специфичним зашиљеним барокним елементима. Централни део фасаде истакнут је и лучно завршеним прозорима на спрату и лучно завршеним улазним вратима у осовини симетрије, док се сви остали прозори на грађевини завршавају архитравно. Ова три лучно завршена отвора испод крова на засеченом углу подсећају на исти мотив дорћолске основне школе Милана Капетановића из 1893, у чему би се могао огледати утицај Милана Капетановића на Јелисавету Начић, али је опште решење Јелисавете Начић много успелије. У приземљу је примењена лака рустика као и на свим осталим фасадама зграде. Прозори спрата су богато украшени класицистичким елементима, док је прилично висока атика истакнута балустрадама, које су примењене и на парпетима прозора спрата.

Повучени бочни делови засеченог угла, гакође са по три отвора у два реда као и централни део, нешто су мање украшени од главног дела, али се и изнад њих налази атика са балустрадама. Изнад спратних прозора у овоме делу налазе се добро пропорционисани троугласти тимпанони. Делови фасаде према улицама 7. јула и Грачаничкој имају најскромнију декорацију. Изнад спратних прозора примењене су профилисане гредице, док ризалитно истакнути бочни делови имају троугласте тимпаноне изнад прозора спрата, као и атику са балустрадама. Атике нема само изнад средњих делова фасада према обема улицама.

О утицајима професора факултета и старијих колега на Јелисавету Начић не може бити посебног говора због тога, што су сви елементи које је она овде применила сасвим уобичајени код свих који су и код нас и у свету пројектовали у обновљеном стилу ренесансе и барока. Она је све усвојене елементе применила зналачки, по

академским правилима, а цела зграда је складно пропорционисана.

У поменутом алманаху „Српкиња“ Јелисавети Начић се приписује и рад око Основне школе у данашњој Улици маршала Толбухина, раније Макензијевој. О томе раду арх. Минић не говори, што значи да ни сама Јелисавета Начић није ту школу помињала у разговору са њим.²⁷ Ову школу Н. Несторовић приписује Димитрију Т. Леку, што би се могло прихватити, јер је и арх. Леко радио у Општини.²⁸ Највероватније је да је школа у Макензијевој улици била у изградњи када се Ј. Начић запослила у Општини, те је учествовала у њеној реализацији и пословима надзора. Са оваквом праксом свакако је могла и приступити самосталном пројектовању школе код Саборне цркве.

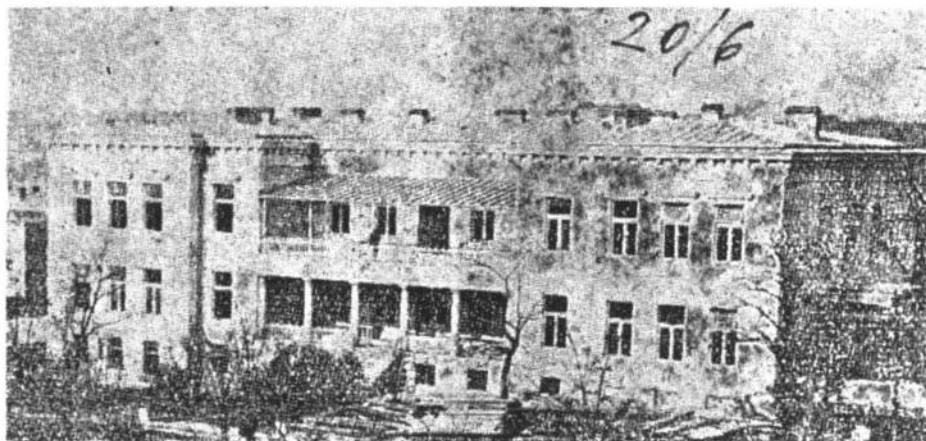
БОЛНИЦА ЗА ТУБЕРКУЛОЗНЕ БОЛЕСНИКЕ

Планови зграде нису очувани, али и према арх. М. Минићу и алманаху „Српкиња“ Јелисавета Начић је пројектант ове јавне грађевине, прве здравствене установе ове врсте у Србији.²⁹ Пошто су њеним родитељима умирала деца од туберкулозе, вероватно је Јелисавета Начић веома желела да овакву болницу пројектује, и сигурно је да је тај пројекат радила са пуно воље улажући све своје знање да се ствари најбољи приступ у лечењу ове, у оно време, веома опаке болести. Болница је изграђена у оквиру Опште државне болнице на Западном Врачару, на углу данашњих улица Генерала Жданова и Дурмиторске. „Српски неимар“ је објавио фотографију зграде (сл. 5), али није наведено име пројектанта, као и код многих других зграда чије су фотографије овде објављене. Објављено је само име извођача рада, грађевинара Гашпара Милера.³⁰

У Београдским општинским новинама остало је неколико сведочанстава о изградњи ове грађевине. У броју од 26. јула 1909. објављен је оглас о одржавању лицитације за грађење овог објекта: „22. VIII 1909. одржаће се у Грађевинском одељењу општине лицитација за грађење болнице за туберкулозне. Место болнице: општинско земљиште иза државних болница. План и

услови изложени су у канцеларији секретара Грађевинског одељења.³¹ Како је лиценитација била крајем лета 1909, радови на изградњи почели су свакако у рано пролеће 1910. године. Зидане је трајало две године, јер је 2. јануара 1912. одржана лиценитација за инсталацију централног грејања. У огласу за ову лиценитацију означена је тачна локација зграде: угао Ресавске (данас Генерала Жданова) и Дурмиторске

исток—запад, какав је и правац Дурмиторске улице, што значи да је дужа страна зграде била паралелна са овом улицом. То очигледно доказује и чињеница да се на фасади зграде осећа доста јак пад терена, јер на једном крају објекта на фотографији нема подрумских прозора, док су они на другоме крају једнаки прозорима приземља. Иначе знамо да се Дурмиторска улица стрмо спушта према Улици кнеза Мило-

5. — Болница за туберкулозне, угао Улице генерала Жданова и Дурмиторске, срушена у првом светском рату.

5. — Hospital for treating tuberculous patients, corner of Generala Ždanova i Durmitorska street, pulled down in the First World War.

улице.³² Ова инсталација је убрзо и изведена, тако да су већ 6. априла 1912. изабрани чланови Комисије за пријем зграде: Јован Илкић, Александар Петровић (заменио га је Мих. Цукић) и Никола Величковић.³³ Према томе, болница је почела да ради 1912, пре почетка балканских ратова.³⁴ Болница је страдала у току првог светског рата, па је порушена, тако да данас нема ове зграде на углу Дурмиторске и генерала Жданова Улице.

На основу поменуте сачуване фотографије тек завршене зграде може се говорити о њеној архитектури. На фотографији се види само јужна фасада на којој није главни улаз, те се северна фасада не може ни анализирати, јер се за сада не зна како је изгледала. Објект има издужену правоугаону основу са краћим крилима на крајевима према југу. Постављена је дужом страном приближно у правцу

ша. Дужина зграде је близу 40,0 m. Решење основе је академско, симетрично у односу на симетралу дужих страна правоугаоника. На крајевима зграде су два крила дужине око 4,0 m и ширине око 12,0 m. Крила на јужној страни имају по четири прозора, а средњи део зграде има пет. Јужна фасада крила није равна, већ крајњи делови са по три прозора представљају плитке ризалите. Између крила налазе се и у приземљу и на спрату велике терасе за лежање болесника од туберкулозе. Обе терасе су покривене, доња горњом, а горња надстрешницом од лаког материјала. Горњу терасу носи шест стубова, од којих су крајњи приљубљени уз зидове крила. Изгледа да стубови имају дорске капители, али су доста витки. Ограда терасе је у линији јужне фасаде крила. Осим стубова, на фасади су примењени и други класични елементи, профилисане гредице изнад

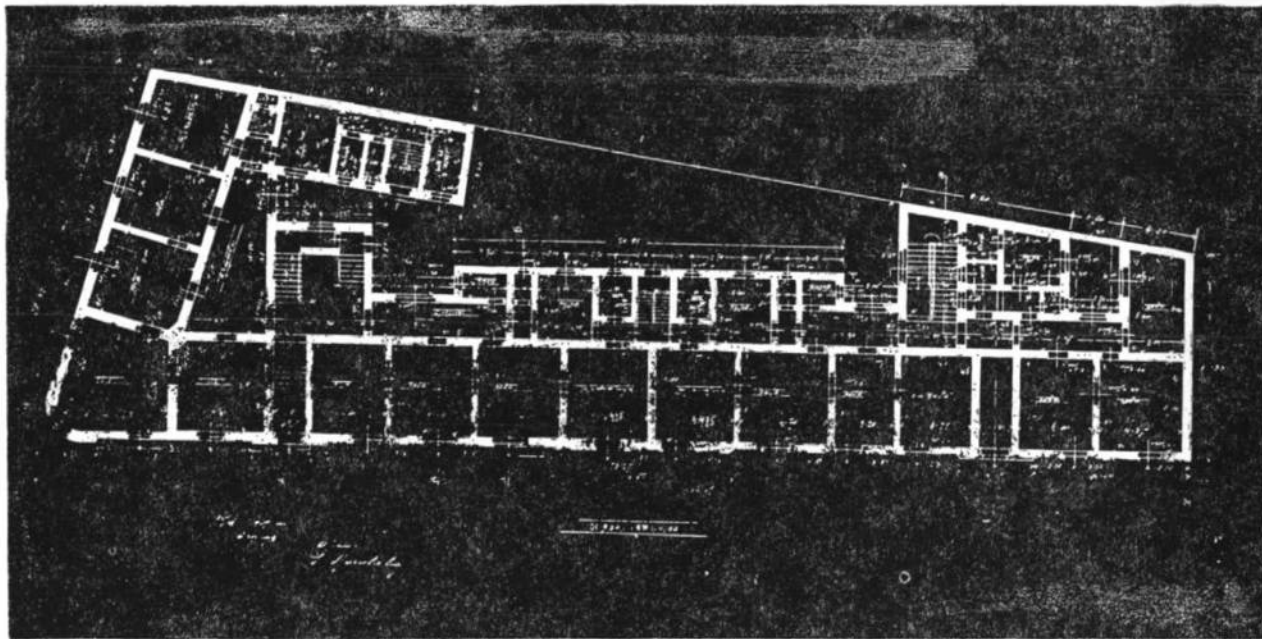
прозора спрата и кровни венац са конзоли-цама. Решење основе је свакако са подужним ходником, из којег се у деловима са крилима улази у собе са обе стране, док се из средњег дела ходника са једне стране улази у просторије, а са друге на терасу. На фотографији се виде врата за терасе, постављена у осовини симетрије. Кров је доста благог нагиба.

КУЋА АРСЕ ДРЕНОВЦА

Налазила се до седамдесетих година на углу улица Косовске бр. 19 и Кондине. Пројекат за изградњу куће на овоме месту Јелисавета Начић је радила и потписала 1907. године, а планови су поднети на одобрење 20. марта исте године. У року од деет дана планови су два пута враћани ради ситнијих допуна, а дефинитивно одобрени 31. марта 1907. Уз молбу и планове зграде приложени су били још и протокол регулације и нивелације и статички пројекат гвоздених носача, који је радила сама Ј. Начић. Међутим, зграда није тада изведена, него пет година касније. Наиме, сачувана је молба без прилога од 4. јануара

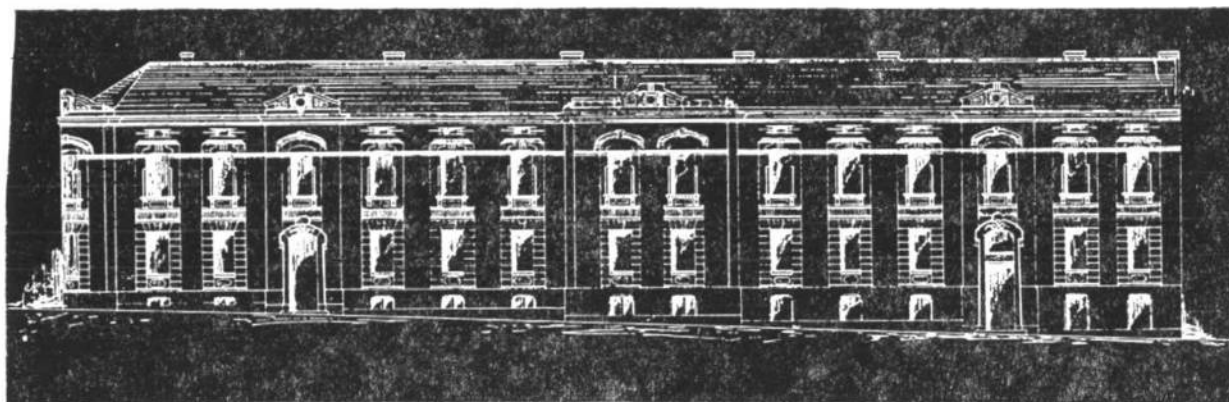
1912, којом Арса Дреновац тражи поновно одобрење за подизање ове куће. Пошто у молби помиње исте прилоге какви су они из 1907, а прилози из 1907. су сачувани, највероватније је да су прилози из 1907. дати уз молбу за поновно одобрење 1912. године. Потврда овој претпоставци је и чињеница да у 1912. години није било примедби на планове, већ су одмах одобрени за извођење 10. јануара 1912. Како су планови одобрени још у току зиме, изградња је могла почети рано у пролеће, те је зграда 1912. могла бити и завршена, осим ако балкански рат није продужио градњу. Молбу за изградњу из 1907. године није потписао Дреновац, већ свакако његов рођак, „за сопственика Јов. Поповић, пшуконик у пензији“. Молбу из 1912. године потписао је Арса Дреновац, трговац из Крушевца.³⁵

Облик плаца и захтев да се расположи на површина земљишта максимално искористи, диктирали су диспозицију грађевине. Земљиште је у облику издуженог трапезоида, дуже стране од близу 60,0 m према Кондиној улици, која прати терен у паду. Пројектована је зграда за становање у два нивоа над подрумом (сл. 6 и 7). Због

6. — Основа приземља куће Арсе Дреновца, угао улица Косовске бр. 19 и Кондине.

6. — Plan of the ground-floor of the house of Arsa Drenovac, corner of Kosovska No. 19 and Kondina streets.

7. — Изглед куће Арсе Дреновца према Кондиној улици (Пројекат из 1907. г)

7. — House of Arsa Drenovac facing Kondina Street (project of 1907).

терена у паду, део зграде према Косовској улици нема подрума, док су подрумски прозори на другоме крају зграде скоро једнаки са прозорима приземља и спрата. У свакоме нивоу налазе се по четири стана, један са пет соба, два са по четири собе и један са три. Највећи станови су у најбољем, угаоном делу грађевине. За целу зграду су постављена два главна и два споредна степеништа, тако да сваки стан има и главно и споредно степениште, а на свако степениште долазе по два стана. Једно од главних степеништа, оно према углу улице, репрезентативније је од другог. Иначе сва степеништа су осветљена из дворишта.

Све собе у свим становима постављене су према улици, осим једне у трособном стану са прозором према светларнику, који је био у оно време уобичајен ради што бољег искоришћавања земљишта. Тако су у једном ширем тракту грађевине смештене главне просторије стана, док су споредне просторије са потпуним комфором биле у ужем, дворишном тракту. Због незгодног облика плаца, вероватно да се овај тракт споредних просторија не би могао боље решити, али је са овим решењем дворишта фасада добила много избочина, а двориште неправилан облик са доста „буцака“. Питање комуницирања између просторија у једноме стану решено је уочљивом тежњом ка посебном улазу у сваку собу из главног претсобља. Ово се није постигло са једном собом у петособном стану и по две-

ма у четворособним. Међутим, још је важио принцип, да и све собе међусобно комуницирају. Ипак, врата између соба ни су постављена на до тада уобичајени начин, на средини зида, што отежава распоред ствари у просторији, већ је један део зида знатно дужи од другог.

На основу молбе из 1912. године види се да је зграда зидана од опеке у кречном малтеру, док су темељи и подрумски зидови грађени од ломљеног камена. Кров је био покривен црепом и поцинкованим лимом. У молби се сада напомиње, што у првобитној није назначено, да ће се спровести канализација према одобреном плану. Можда је због најављеног увођења канализације и одложено зидање зграде у 1907. години. Радове на згради изводио је грађевинар Ото Голднер.³⁶

Фасада је изведена у еклектичној архитектури, са доста скромном применом ренесансних и барокних мотива. Наглашена је вертикала декоративним спајањем сваког приземног са одговарајућим прозором на спрату, док се узане лизене појављују у централном делу фасаде према Кондиној улици. Иако је фасада решена симетрично и у односу на средину фасаде према Кондиној улици и у односу на симетралу угла обеју улица, ово истицање вертикала значи утицај сецесије, мада нема типично сецесијске декорације, што све дочарава изразиту еклектичност примењене архитектуре. Истакнутији делови фасаде наглашени су специфично обликованим лу-

8. — Кућа Арсе Дреновца, угао улица Косовске бр. 19 и Кондине (Снимила Д. Ђурић-Замоло 1966. г)

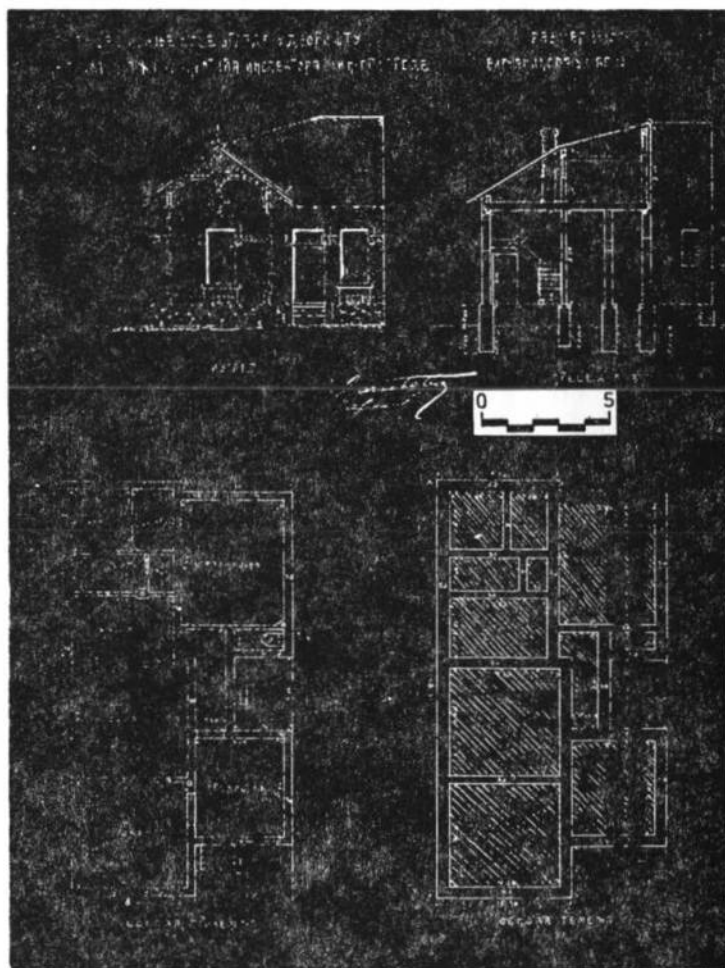
8. — House of Arsa Drenovac, corner of Kosovska No. 19 and Kondina streets (photo by D. Đurić-Zamolo, 1966).

чним тимпанонима изнад прозора на спрату. Посматрајући пројектовану и фасаду изведене зграде на фотографији (сл. 8), уочавамо да су сви пројектовани мотиви и изведени. Једина је крупна разлика у главном мотиву фасаде, заобљеном углу. Изведено решење знатно је богатије од пројектованог, што је свакако каснији захтев сопственика. Уместо предвиђеног једног прозора, угао истичу три прозора подједнаке важности. У вези са тим и декорација у висини крова нешто је богатија и компликованија. Ова усвојена кровна пластична декорација изнад угаоног дела понавља се још неколико пута изнад истакнутије обележених прозора.

КУЋА М. ПРОТИЋА

Ова зграда коју је пројектовала Јелисавета Начић налазила се у дворишту прилично пространог имања М. Протића, инспектора Министарства привреде, у Бирчаниновој улици бр. 13. Поред ове ново-пројектоване приземне зграде на имању су

се већ налазиле још две, такође приземне стамбене зграде. Једна је била на регулационој линији улице, друга у дворишту на левој страни имања гледајући са улице, док је нова била на десној. Грађевински одбор је одобрио изградњу 31. марта 1911. године, па је вероватно зграда те године и изграђена.³⁷ Нова кућа (сл. 9), постављена у дворишту уз суседа, представља леп, трособни конфорни стан са собом за млађе, главним и споредним улазом и степе-ништем за подрум. Решење је такво да свака од три собе има приближно квадрат-

9. — Пројекат куће М. Протића у дворишту Бирчанинове улице бр. 13: изглед, пресек и основе приземља и подрума.

9. — Design of the house of M. Protić in the courtyard in Birčaninova Street No. 13: appearance, cross section and plan of ground-floor and cellar.

ни облик површине од око 20,0 m² и посебан улаз из предсобља, без међусобног комуницирања. Главна фасада зграде, иако из дворишта, има архитектонских претензија. Истакнут је забат са изрезбареним дрвеним елементима у теменом делу троугла, док су зидови са видном опеком, сокл од ломљеног камена, а углови грађевине од тесаног камена. Зграда данас не постоји.

КУЋА ЗОРКЕ АРСЕНИЈЕВИЋ

Зграда је подигнута вероватно 1908. године у Ломиној улици бр. 46, јер се датум налази на печату Грађевинског одбора који је издао одобрење за градњу 22. октобра 1907. За зграду су сачувани само планови исцртани на једноме листу, а она и данас постоји.³⁸ Сачувана копија плана је у лошем стању, тако да се многи детаљи не могу уочити. Овде је у питању једна стара приземна стамбена зграда, саграђена у трећој четвртини 19. века, судећи према решењу основе, а уз њу је друга новопроектвана, са пословном наменом. Обе зграде имају лице на регулационој линији улице, налазе се једна поред друге, а између је капија и издужени отворени простор према дворишту. Јелисавета Начић је извршила адаптацију старе куће, доградњом продужила старо крило према дворишту, пројектовала нову приземну зграду са малом дужином фасадног зида од близу 5,0 m и великом дужином према дворишту од око 27,0 m. Зграда је спретно постављена у односу на стару кућу, али је решење основе било врло лако, јер се по дубини ређају једна за другом потребне просторије: дућан према улици, канцела-

рија иза њега и радионица као највећа просторија, до близу краја плаца. Радионица има два улаза, из канцеларије и из улазног простора према дворишту, а прозоре према дворишту. Обликовање излога дућана и неких делова фасаде изведено је са флоралним и другим елементима сецесије, те је Ј. Начић флоралну декорацију унела и на делове нове фасаде на старој згради.

ПРЕПРАВКЕ СТАМБЕНИХ ЗГРАДА

О оваквим пословима можда не би ни требало говорити на овоме месту, да није у питању жена, и то жена која се прва у нашој београдској средини почела бавити грађевинским пословима. То што су је многи грађани позивали да им пројектује и поправља куће значи да је Јелисавета Начић била позната и популарна међу Београђанима. Сачувани су планови за четири преправке и један план за изградњу перионице и шупе.³⁹ Занимљиво је да су ове зграде у разним деловима града, јер би се могло помислити да суседи један другоме препоруче особу са чијим су радом задовољни. Куће се налазе у следећим улицама: Бранковој, Народног фронта, Бориса Кидрича, Војводе Миленка и на Косанчићевом венцу. Из чињенице да се поред редовног посла у Београдској општини и пројектовања нових зграда, бавила и преправкама, можемо закључити да је волела свој позив, била вредна и настојала да задовољи свакога. Неке од преправки, чији су планови сачувани, мањег су обима, док су друге значајније, тако да су вршене и измене фасада, са више декоративне пластике од првобитне.

НАПОМЕНЕ

¹ Тачне датуме рођења и смрти добила сам 1970. године од кћерке Јелисавете Начић, њеног јединог детета, Луције-Луле Башић, директора пословнице „Компас“ у Дубровнику, свршеног правника. Л. Башић је умрла 1982. године.

² У „Српским новинама“ два пута се помиње као трговац. У бр. 175 за 1875. годину наводи се као трговац „под стецистем“, а у бр. 95

за 1876, налази се у списку чланова тек основаног друштва Црвени крст као „Михаил Начић, трг.“

³ Све податке о породици Јелисавете Начић добила сам од њене кћерке Луле Башић, са којом сам имала дуже разговоре у Дубровнику половином јуна 1970. Број куће у Влајковићевој улици налази се у списку становника Београда под: Начић Јован, у адресару Београ-

да из 1922 (А. Суворин, Цео Београд. Адресно-информативна књига за Београд, Земун и Топчидер — Београд, Руска мисао, 1922).

⁴ Велика школа у Београду подигнута је на ранг Универзитета 1905. године.

⁵ Књига записника Архитектонског одсека Техничког факултета у Београду о дипломираним студентима, која се чува на Архитектонском факултету у Београду.

⁶ Милан Минић, Прва Београђанка архитекта Јелисавета Начић, Годишњак Музеја града Београда, III, 1956, 451, 455.

⁷ Софија Таназевић је супруга генерала Ивана Таназевића, брата архитекте Бранка Таназевића. Она је из угледне српске породице Шећеровић из Пљеваља, па је са сестром била интернирана у поменути логор.

⁸ М. Минић је погрешно написао да је Лукаји умро после првог светског рата (М. Минић, н. д., 456).

⁹ Др арх. Милан Главинић је син инжењера Косте Главинића, председника Београдске општине у време када је Јелисавета Начић радила у Општини.

¹⁰ Ове куће данас нема, а на њеном месту је хотел „Супетар“.

¹¹ М. Минић је погрешно написао да је Јелисавета Начић добила пензију (М. Минић, н. д., 456).

¹² Кћерка није хтела да ми покаже мајчин гроб. Незадовољна што јој мајци није кроз пензију одато извесно признање за шеснаестогодишњи рад на пољу архитектуре, кћерка каже: „Ја знам где јој је гроб, а остало није важно.“ Она има сачуване мајчине фотографије и један мали урамљени акварел на зиду који је радила Јелисавета Начић. Она тврди да је њена мајка своје књиге и друге папире поклонила Универзитетској библиотеци у Београду после првог светског рата. Све податке о животу Јелисавете Начић после првог светског рата добила сам од њене кћерке Луле Башић.

¹³ Д. Ђурић-Замоло, Јелисавета Начић, прва жена архитекта у Београду, Политика, 13. 5. 1965, Жена и породица.

¹⁴ Др Зора Прица, Џаја Начићева, Алманах „Српкиња“, Сарајево, 1913, одељак: Уметнице, 82. Међу уметницама Јелисавета Начић је једина архитекта.

¹⁵ М. Минић, н. д., 451—458.

¹⁶ Ж. Шкаламера, Обнова „српског стила“ у архитектури, Зборник за ликовне уметности (Нови Сад), бр. 5, 1969, 212—213.

¹⁷ Н. Несторовић, Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа, Београд, Удружење југословенских инжењера и архитеката, 1937, 74.

¹⁸ Др Зора Прица. Алманах „Српкиња“, н. д., 82.

¹⁹ М. Минић, н. д., 451—458.

²⁰ Каталог изложбе „Школске зграде Београда“, Београд, Педагошки музеј у Београду, 1963, стр. 3.

²¹ Д. Ђурић-Замоло, Зграде за Народну библиотеку у Београду 1832—1982, Споменица 1832—1982, Београд, Народна библиотека, 1985, стр. 40. М. Ђ. Милићевић, Цртице за ранију слику српске престонице, Годишњица Н. Чупића, XXII, 1903, 51.

²² Нова основна школа, Политика, 24. 9. 1907, стр. 2.

²³ М. Минић, н. д., 452.

²⁴ Б. Несторовић, Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије, X, 1974, 158.

²⁵ Г. Гордић, Архитектонско наслеђе града Београда, I, Београд, Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1966, 64—65; Д. Ђурић-Замоло, Београд са старих фотографија, Београд, Туристичка штампа, 1968, 66; Ibid. Градитељи Београда 1815—1914, Београд, Музеј града Београда, 1981, 71; Б. Несторовић, Градитељи Београда од 1815. до 1915. Историја Београда, II, Београд, Српска академија наука и уметности и Просвета, 1974, 345; Ibid. Преглед, н. д., 158; О. Нојинић, Јелисавета Начић — прва жена архитекта у Србији, Зборник за ликовне уметности Матице српске, Нови Сад, 1983, бр. 19, 275—293.

²⁶ Г. Гордић, Архитектонско, н. д., 64—65.

²⁷ З. Прица, Алманах „Српкиња“, н. д., 82.

²⁸ Н. Несторовић, н. д., 88.

²⁹ М. Минић, н. д., 452; З. Прица, н. д., 82.

³⁰ С. Стојановић, Српски неимар, Београд, 1912, 76.

³¹ Београдске општинске новине, бр. 30, од 26. VII 1909, 116.

³² Ibid, бр. 48, од 25. XII 1911, 309.

³³ Ibid, бр. 13, од 1. V 1912, 62; Ibid, бр. 15, од 26. V 1912, 69.

³⁴ Балкански ратови су почели октобра 1912 (Енциклопедија Југославије, I, Загреб, Лексикографски завод, 195).

³⁵ Музеј града Београда, Ур. 11601—11608; Д. Ђурић-Замоло, Београд 1898—1914, Из Архиве Грађевинског одбора, Београд, Музеј града Београда, 1980, 51—52; Ibid, Градитељи, н. д., 71.

³⁶ Г. Гордић, Архитектонско, н. д., 80. Зграда је регистрована у овоме прегледу, али се није знало да је пројектант Ј. Начић.

³⁷ Музеј града Београда, Ур. 11593; Д. Ђурић-Замоло, Београд 1898—1914, н. д., 51.

³⁸ Музеј града Београда, Ур. 11597; Д. Ђурић-Замоло, Београд 1898—1914, н. д., 50—51; Ibid, Градитељи, н. д., 71.

³⁹ Музеј града Београда, Ур. 11594—11596, 11598—11600; Д. Ђурић-Замоло, Београд 1898—1914, н. д., 51—52.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE LIFE AND WORK OF ARCHITECTRESS JELISAVETA NAČIĆ

Divna Đurić-Zamolo

Jelisaveta Načić (1878 Belgrade — 1955 Dubrovnik) was the first woman architect in Serbia. She made her degree in Belgrade in 1900. Two significant works were written on her activities. This contribution to the study of her life and work makes known new details on her personality and her activities. New data on her life were told by her only daughter Lucija and a woman who spent some time with Jelisaveta Načić in the confinement camp at Neusiedl Lake during the First World War.

As to her professional activity, this paper gives new details on some of her creations. Aside this we shall also find here new architectural analyses of her settings of bases and distribution of masses.

The author gives emphasis on the participation of Jelisaveta Načić in the competition for

the construction of the church at Topola at the end of 1903, when she got the third prize and thus left behind her several well-known names of Serbian architecture. Among public buildings her most important and best creation is the Elementary School at Orthodox Cathedral Church from 1907. In this case all the problems posed by the project were successfully settled: the fitting of the building into the urban structure of the street, settling both of the bases and façades. The hospital for tuberculous patients constructed in 1912 was also a successful setting, where all the then known elements for treating this kind of patients were applied. Among the residential buildings this paper deals in detail with three houses: that one of Arsa Drenovac with eight apartments, 1912; of M. Protić with one apartment, 1911, and of Zorka Arsenijević (business-dwelling house), 1908.